ГОЛОВНИЙ ОТАМАН

ІЗ КУЛЬТУРНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Написав
ПАНАС ФЕДЕНКО

ВИДАВНИЦТВО
«НАШЕ СЛОВО»
МЮНХЕН — ЛОНДОН
1976

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН

ІЗ КУЛЬТУРНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТИ
СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Написав
ПАНАС ФЕДЕНКО

ВИДАВНИЦТВО
«НАШЕ СЛОВО»
МЮНХЕН — ЛОНДОН
1976

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН

(Доповідь в Українському Вільному Університеті 9 червня 1976 р.)

Українське громадянство згадує сього году 50 роковини смерти Симона Петлюри. Півстоліття, що минуло від 25 травня 1926 року, зобов'язує нас до наукового досліду й безсторонньої оцінки діяльности Петлюри та подій, у яких він брав активну участь. Як це неминуче трапляється з визначними діячами, теж навколо особи Петлюри нагромадилося немало неправдивих тверджень та всяких леґенд. Справжня історична наука повинна відкинути фальшиві й сумнівні твердження і показати учасників минулих подій на тлі доби, в обставинах, у яких люди розвивалися і творили.

Насамперед згадаю одну леґенду, котру пустив у рух відомий український журналіст і поет Максим Славинський. У «Збірнику Пам'яти Симона Петлюри», що був виданий у Празі 1930 р., Славинський цитував здогадні слова приятеля українського народу, російського академіка Федора Корша, який познайомився з Петлюрою в Москві ще перед революцією 1917 року. Мовляв, Петлюра «з породи вождів, людина з того тіста, що колись закладали династії, а в наш демократичний час стають національними героями».

Покійний прем'єр уряду Української Народної Республіки Ісаак Мазепа та інші члени редакції «Збірника Пам'яти Петлюри» висловлювали сумніви щодо версії Славинського. Я назвав це латинськими словами «Vaticinatio ex eventu» (Пророцтво після події). Але Славинський уперто стояв на своєму і Мазепа та інші члени редакційної колеґії заявили, що не беруть на себе відповідальности за цитовані слова в статті Славинського.

Само собою, Симонові Петлюрі перед революцією 1917 року і не снилось, що йому доведеться незабаром взятися до організації українського війська, що він стане членом уряду новоствореної Української Народної Республіки та пізніше теж головою цієї держави.

Таке трапилося теж Богданові Хмельницькому, сотникові реєстрових козаків Чигиринського полку 1648 р. Зазнавши кривди від польської адміністрації, Хмельницький почав повстання, щоб оборонити своє право та забезпечити права реєстрових козаків.

У той час про дальше він і не мислив. А вже в лютому 1649 р. казав Хмельницький, як гетьман Війська Запорізького, що багато більше «намислив»: «Виб'ю з лядської неволі ввесь руський народ» (тоді ми називалися русинами). Ці приклади з 17 та 20 віків показують, що видатні діячі виступають тоді на історичну сцену, коли створяться сприятливі обставини:

«Кожен може стать Богданом, як настане слушний час», — писав Іван Франко.

Після цього вступу — до самого діла.

Як жила українська людність під владою російських царів на початку 20 віку? Тарас Шевченко з болем у серці писав такі слова ще року 1844:

«Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
в калюжі, в болоті серце прогноїла
і в дупло холодне гадюк напустила,
а дітям надію в степу оддала.
А надію вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла» . . .

І далі:

«Та неоднаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві,
і в огні її, окраденую, збудять» . . .

Московський деспотизм протягом віків обернув українців в «неісторичну націю». Царський режим навіть знизив грамотність в українськім народі порівняно з станом 18 віку. Потомки козацької старшини, що колись «скородили списами московські ребра», стали вірноподданими царського престолу, «няньками, дядьками отечества чужого», ворогами мови свого народу, якого відцуралися.

Один приклад: 1911 р. в безправному російському парляменті — Державній Думі — внесений був проєкт закону про введення української мови в народних школах «Малоросії». Проєкт піддержали російські ліберали (Павел Мілюков), трудовики (А. Керенський) і соціял-демократи. Але проти освіти українського народу рідною мовою виступили «тоже — малороси», «перевертні», як їх називали у нас. То були члени Державної Думи: Володимир Родзянко, Анатолій Савенко, Василь Шульгин, Скоропадський, все люди із кляси великих землевласників. Вони вважали царський режим за ґарантію свого «щасливого й веселого життя», хоч знали, що безземелля гнало сотні тисяч наших селян з Рідного Краю в далекі простори Сибіру й Туркестану. Столітня неволя і поневіряння під дворянським режимом (цар Микола II називав себе «першим дворянином» імперії) створили теж в українських народних масах те, що називається чуття нижчости («inferiority complex») супроти російської (або польської) «панської мови».

У своїх спогадах славної пам'яти меценат української культури Євген Чикаленко писав про введення української мови в народних школах: року 1905 селяни на Полтавщині, на з'їзді делеґатів від волостей, відкинули пропозицію про заведення української мови в школах:

«Це, щоб наші діти зосталися навіки мужиками? Не треба!». Чикаленко писав, що він та інші українські діячі турбувалися цими настроями селян і мали острах, що в разі народного голосування в цій справі селяни держатимуться мови московської. (Спогади, ч. II).

Російський режим засудив українців на національну смерть. Деякі українські патріоти (наприклад, історик Володимир Антонович) (1834—1908), побоювалися, що українці втратять рідну мову на користь російської. Покоління так званих українофілів цуралося політики, рішучих виступів проти царського режиму. Українофіли хотіли лояльними заявами добитися від російського уряду, щоб дозволив уживання української мови в школі, в пресі, в церковних проповідях, у театрі, бо, мовляв, український культурний рух не шкодив Російській імперії. Ця «культура без політики» не мала успіху. Російський уряд і далі гнобив і найменші вияви української культури. Царська адміністрація добре розуміла зв'язок між національною культурою та політичними прямуваннями, що на ґрунті національної культури виростають.

На переломі 19 і 20 віків виступає серед молоді України Наддніпрянської опозиція проти «неполітичної політики» українофілів. Як це буває в історії різних народів, теж у нас в опозицію до неполітичних батьків-українофілів стали їхні сини: Дмитро Антонович, Михайло Русов та інші. Михайло Русов дав назву новій політичній організації Наддніпрянщини: Революційна Українська Партія.

До цієї партії пристав ученик Полтавської Духовної Семінарії, Симон Петлюра. Його батько, Василь Петлюра, був візником у Полтаві. Навчання в Духовній школі, яка підготовляла до Семінарії, теж і в Семінарії, було безплатне. Коли б Василь Петлюра жив на селі, то не міг би дати освіти своїм дітям.

Духовні семінарії в царській Росії були в значній мірі роз-

садниками опозиційних і революційних настроїв. Відомо, що одноліток Петлюри, грузин Йосиф Джуґашвілі-Сталін, учився в Духовній Семінарії в Тбілісі. Семінаристами були Ісаак Мазепа, Володимир Чехівський та інші товариші Симона Петлюри в РУП — Українській Соціялдемократичній Робітничій Партії (УСДРП). Цю назву прийняла Революційна Українська Партія в 1905 році.

Не довелося молодому Петлюрі закінчити навчання у Полтавській семінарії: він виступив за право співати українські пісні в школі і був виключений із семінарії.

Чи став би він священиком, коли б довершив навчання в школі? Дуже сумніваюся: уже бувши в семінарії, Петлюра пристав до Революційної Української Партії. Духовна кар'єра його не вабила, він мав зовсім інші наміри й пляни для своєї будучности.

Де було подітися молодому семінаристові, виключеному із школи з «вовчим білетом», без права вступу до інших шкіл? Вихід найшовся: Революційна Українська Партія посилає Симона Петлюру та Миколу Перша, що був родом із Лубень на Полтавщині, на кубанські степи, в Катеринодар. Там діяв у той час видатний учений, член-кореспондент Російської Академії Наук і патріот український, кубанський козак Федір Щербина.

Коли Петлюра визначився в боротьбі за Українську Народну Республіку після революції 1917 року, то доводилося чути й читати слова наївних людей: мовляв, «недокінчений семінарист Петлюра» . . . В Галичині ще додавали «ніякий доктор»! Так ніби дипломи ґарантують розум і успіх у політичному житті. І Тарас Шевченко не мав нормальної середньої школи, а скільки книг він перечитав і критично оцінив!

Про інтерес Петлюри до історії, літератури та інших наук свідчать книги й журнали, які він читав, і численні статті та книжки, котрі він написав. Недовго пробув на Кубані Симон Петлюра, де він розбирав історичні архіви Запорізького Війська. Року 1903 аж до 1905 зустрічаємо його в Західній Україні, у Львові, де Революційна Українська Партія друкувала свої газети, брошури й журнали та різним способом пересилала через кордон на Наддніпрянщину. У Львові Петлюра близько зійшовся з провідниками Української Соціялдемократичної Партії Галичини, з Миколою Ганкевичем, Левком Ганкевичем, з лікарем Романом Яросевичем, що був свого часу послом до австрійського парляменту в Відні, та з іншими. Свої статті в соціялістичній пресі Петлюра підписував переважно псевдонімом «Святослав Тагон», та «Симон».

Працюючи в партійній пресі та в організації, Петлюра старався розширити своє знання читанням наукових і літературних творів та відвідуванням лекцій у Львівському Університеті, де вчив історик Михайло Грушевський.

У Львові перебував закордонний комітет РУП, у якому від 1903 року з'явилися прихильники прилучення РУП до Російської Соціялдемократичної Партії. За це прилучення (а фактично за ліквідацію РУП) вели завзяту пропаґанду особливо Олександер Скоропис-Йолтуховський та Маріян Меленевський. Прихильники злуки з Російською Соціялдемократією мали в своїх руках бібліотеку та архів РУП і не хотіли передати цього майна Закордонному Комітетові Партії, в якому більшість була проти злуки з російськими соціялдемократами. Щоб не терпіти безправства, Петлюра створив плян і з іншими товаришами його виконав: в годинах, коли нікого не було в приміщенні, де знаходилося майно Революційної Української Партії, Петлюра з своїми помічниками відімкнув двері дому і відтіль власність партії була перенесена до іншого приміщення. Прихильники злуки РУП з Російською Соціялдемократією не могли нічого вдіяти. Вони тільки видрукували опис цієї події в метелику під комедним заголовком:

«Пролетарі всіх країн, рятуйтеся»!

Цей епізод освітлює характер Симона Петлюри, він показує нам його рішучість у боротьбі за правопорядок.

В 1905 році в царській державі вибухла революція, і діячі РУП поспішили зі Львова на Наддніпрянщину. Треба було живим і друкованим словом будити приспану націю до свідомого, активного життя. Петлюра виступає як організатор, як журналіст, як промовець на партійних сходинах та на многолюдних вічах, званих на англійський лад «мітінґи».

Революційний рух захитав царський режим, але самодержавна адміністрація ще міцно трималася. Київ був у той час гніздом російської «чорної сотні», яка ходила вулицями міста з портретами царя і нацьковувала темну масу проти жидів і теж проти свідомих українців — так званих мазепинців. Поліція, спільно з «чорною сотнею», в якій були теж студенти-монархісти, влаштовувала жидівські погроми під кличем: «Бий жидів, спасай Росію!».

Після з'їзду в Києві в грудні 1905 р. РУП назвалася Українською Соціялдемократичною Робітничою Партією. Члени Центрального Комітету УСДРП — Микола Порш та Симон Петлюра — одержали доручення видавати часопис партії в Петербурзі, де мала засідати Державна Дума — російський парлямент. Від січня 1906 р. почав виходити в Петербурзі журнал «Вільна Україна». Кошти на цей журнал жертвували ідейні українці — робіт-

ники, що добре заробляли в Петербурзі. Між співробітниками «Вільної України» була теж Леся Українка.

Статті Петлюри у «Вільній Україні» на тему внутрішньої політики мали бойовий, непримиренний тон супроти царського режиму. Бойовим духом наповнена теж книжечка, яку Петлюра написав у 1906 році під заголовком «Добра порада в лиху годину». В цій книжці читаємо:

«Коли вже боротись, так боротись треба як слід. Царське правительство бореться з нами силою; проти його сили ми мусимо поставити свою. Коли воно вживає проти нас зброю різну: кулемети, ружжя, то й ми мусимо боротися такою ж самою зброєю. Будемо гуртуватися, організуватися . . . , щоб бойовими організаціями, як сіткою вкрилися всі села, повіти й губернії і вся наша Україна . . . Будемо притягати до себе якнайбільше люду, бо тільки вселюдним озброєним повстанням проти наших катів, тільки із зброєю в руках ми здобудемо собі волю, здобудемо землю і скличемо Установчу Раду».

1905 і 1906 року в Російській імперії, теж на Україні, ширився революційний рух, вибухали повстання проти царського режиму. Книжечка С. Петлюри свідчить про надії діячів УСДРП, що деспотизм завалиться під ударом повсталих народних мас.

Якого роду був соціялізм УСДРП, у якій діяв Симон Петлюра?

У пресі РУП-УСДРП та в програмі знаходилися слова «диктатура пролетаріяту». Але то не було розуміння, яке дав цій формулі Ленін: мовляв, диктатура — це влада, необмежена ніякими законами, що буквально спирається на фізичне насильство (значить на безсудні убивства противників, на терор). Фактично, Українська Соціялдемократія ставила собі завдання боротися за владу шляхом вільних виборів до законодатних установ. То був осміяний російськими большевиками «реформізм» та «ревізіонізм». Провідники Української Соціялдемократії не вірили, що народи царської імперії з примітивним господарством могли б відразу створити в себе соціялістичний лад. Високо розвинений капіталізм вони вважали за необхідну передумову для будування соціялізму. Про це писано в журналі РУП, «Праця», ч. 2, 1904 року:

Соціялдемократія ставить собі завдання — «знести покищо не цілий капіталістичний лад, а всю ту решту кріпацтва й дикий царат, що затримують правильний розвиток того самого ворожого нам капіталізму, який ми мусимо колись так само знести, як знесемо тепер царат».

1906 р. бачимо С. Петлюру у Львові як делеґата Української Соціялдемократичної Робітничої Партії на II З'їзді Української Соціялдемократичної Партії Галичини. Петлюра привітав промовою з'їзд братньої партії. На фотознимці бачимо С. Петлюру поряд з делеґатами соціялдемократичних партій колишньої Австрії: від Польської соціялдемократії посли до австрійського парляменту Іґнаци Дашинський і Герман Діяманд, від Чеської соціялдемократії посол до австрійського парляменту Антонін Нємец та інші.

Журнал Української соціялдемократії «Вільна Україна» не мав довгого життя в Петербурзі. Петлюра та Порш вернулися в Київ, де почалося українське політичне життя в пореволюційних умовах. Як досвідченого журналіста, Петлюру запрошено до редакції щоденника «Рада», який фінансував Євген Чикаленко. Одночасно Петлюра, разом з М. Поршем, Валентином Садовським та Якимом Міхурою видавали тижневик УСДРП, «Слово».

Царська цензура менше переслідувала «Раду», котра помірковано критикувала самодержавний режим. Але редакція «Слова» ставила «точки над і» не хотіла писати «Езоповим стилем». «Слово» мало щедрих жертводавців у рядах УСДРП (Микола Шадлун, Левко Юркевич-Рибалка, син заможного землевласинка, д-ра Йосипа Юркевича, та інші). Але цензура грошовими карами і вичеркуванням статтей газети руйнувала фінансову базу «Слова». Провідники УСДРП, видавці «Слова», мусіли припинити вихід газети 1909 р.

Багато активних членів УСДРП опинилося від 1906 року в тюрмах і на засланні. Деяким удалося вирватися на волю переїздом на захід — до Львова, до Відня, до Праги: Андрій Жук, Олександер Мерклінґ, Назаріїв, Володимир Дорошенко та інші. Деякі члени УСДРП, що були студентами університетів, взялися знову до науки і по закінченні освіти заробляли на прожиток як лікарі, інженери або адвокати.

Петлюра, журналіст без преси, не мав перспектив у Києві. Він написав, між іншим, передмову до перекладу драми російського автора, Євгенія Чірікова, «Євреї», в якій представлено жидівські погроми, що чинила цареславна «чорна сотня». Журналістична праця в Україні не могла забезпечити Петлюрі навіть мінімальних засобів для прожитку.

Мусимо згадати про питання національного визволення в програмі РУП-УСДРП. Перше проголошення про завдання новоствореної РУП написав харківський адвокат Микола Міхновський 1900 р., яке РУП видала під заголовком «Самостійна Україна». Міхновський не став членом РУП: він заснував 1902 р. свою «Народну Українську Партію», яка однак не була активна в революційному русі на Наддніпрянщині. 1902 Міхновський проголосив у програмі Народної Української Партії, що ідеалом його партії є соціялістичний лад. В національній справі про-

грама Народної Української Партії заявила: «Ми підпираємо і автономні вимоги українських партій».

Провідники РУП незабаром побачили, що брошура «Самостійна Україна» мала великі недостачі, і відмовилися від неї. Українська Соціялдемократія зважила обставини того часу і в постановах з'їзду партії в Києві, в грудні 1905, заявила, що обстоює національно-територіяльну автономію України. В тому нема ніякого дива, коли поглянути на несвідомість і неорганізованість українських народних мас у той час і пізніше: зросійщені міста й індустріяльні центри, школа і преса в чужих руках, як теж фінансові підприємства.

Перед першою світовою війною 1914 р. на всю Україну виходила одна-однісінька українська газета «Рада» в Києві, яка була друкована в тиражі коло 5000 примірників. Серед передплатників «Ради» був теж ученик 5 кляси гімназії Панас Феденко. «Рада» перебувала в фінансових труднощах і не вмерла завдяки жертвенності заможних патріотів — Є. Чикаленка та Василя Симиренка.

Перед першою світовою війною політичні партії різних націй Російської імперії надіялись на полегшення долі своїх народів через здобуття автономії. То була теж позиція найбільшої польської партії — «Демократії Народової» — під проводом Романа Дмовського.

Недоля погнала Петлюру з Києва на заробітки в Москву. Там він дістав працю рахівника-бухгальтера в одному підприємстві і жив у дуже обмежених матеріяльних обставинах з дружиною і малою донечкою. Активна натура не дала Петлюрі жити тільки родинними та службовими інтересами. В Москві діяв український літературно-артистичний клюб, де сходилися «свідомі українці», яких доля закинула в давню царську столицю. Петлюра сходився в Москві з членами УСДРП, робітниками і студентами вищих шкіл Москви. В літературно-артистичному клюбі Петлюра виконував визначне завдання: він добре знав українську літературу — давню та найновішу — і своїми доповідями про твори українських письменників заохочував слухачів вивчати рідну мову й письменство. Не обходилось тут без трагікомічних пригод, про які Петлюра писав в одному листі р. 1913:

«Майже жодне зібрання або вечірка не минає, щоб не довелося виступати в ролі «спікера». Це пояснюється просто. Мало хто вміє говорити «прилюдно» по-українському».

Мені невідомо, хто дав почин для діла, в якому визначну участь брав С. Петлюра: то був місячник «Украинская Жизнь», що почав виходити в Москві від 1 січня 1912 р. Завдання журналу було — інформувати освічені кола російські та інших народів царської імперії про українське громадське і культурне життя. Журнал «Украинская Жизнь» виходив під редакцією С. Петлюри та Олександра Саликовського, співробітника російської преси в Москві. Редакторам журналу «Украинская Жизнь» пощастило приєднати видатних співробітників. «Украинская Жизнь» містила статті М. Грушевського, М. Коцюбинського, В. Винниченка, Сергія Єфремова, Михайла Туган-Барановського та інших. Теж з-за кордону присилали свої статті до «Украинской Жизни» журналісти — Михайло Лозинський, Леон Василевський (поляк) та інші. Поза тим, редакція «Украинской Жизни» уміла знайти співробітників серед наукової й політичної еліти російської та інших національностей. «Украинская Жизнь» містила статті відомих своїми симпатіями до української культури членів Російської Академії Наук Федора Корша та Алексея Шахматова. Також письменник М. Ґорький і відомий сіоніст Володимир Жаботинський містили свої статті в «Украинской Жизни».

У той час чимало патріотично настроєних українців не володіли українською літературною мовою. «Украинская Жизнь» давала їм інформацію про українське культурне й громадське життя і своїм високим рівнем уміла заінтересувати також байдужих «малоросів», яких навертала на українство.

Головна редакційна праця лягла на плечі С. Петлюри. Можна дивуватися його енергії та витривалости: поза редакційною роботою він мусів тяжко заробляти на хліб у капіталістичному підприємстві.

Я почав свою журналістичну кар'єру в місячнику «Украинская Жизнь» і то зовсім випадково. Я послав до редакції «Украинской Жизни» статтю про російського монархіста, члена Академії Наук Алексея Соболевського. Він хвалив у реакційній пресі погром української культури в Галичині й Буковині, що були окуповані в 1914 р. російським військом. Моя стаття була видрукована в «Укр. Жизни» в березні 1915 р. під псевдонімом П. Тернівський: я не хотів давати царській адміністрації нагоди для репресій. В статті я зробив помилку в цитаті із «Енеїди» Котляревського, і до мене прийшов лист від С. Петлюри з проханням, щоб у дальших статтях я не покладався на власну пам'ять... В 1917 р. в Києві я зустрівся з Петлюрою, як з головою Українського Військового Комітету, і він згадав ту пригоду з помилковою цитатою. З початком війни 1914 р. царський уряд заборонив українську пресу у всій Російській імперії. Тому «Укр. Жизнь» була єдиним органом, у якому, хоч під строгою цензурою, могла виступати явно українська політична думка.

Щоб не накликати на журнал репресій, редакція «Украинской Жизни» видала в серпні 1914 р. проголошення лояльности до Росії у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини. Але то не був тільки акт самоохорони редакції від репресій адміністрації. Петлюра, як багато інших «свідомих українців» на початку війни 1914 р., мав ілюзії, що після війни настане ліберальний курс в Росії, буде створений конституційний лад і можливість вільного розвитку України. Тому Петлюра поставився неприхильно до Союзу Визволення України, який створили в Австрії члени УСДРП — Маріян Меленевський, Олександер Скоропис-Йолтуховський, Андрій Жук та Володимир Дорошенко з орієнтацією на Центральні держави в надії на створення незалежної України. Більшість діячів УСДРП під російською владою була від початку війни 1914 *за* поразку Росії у війні. Вони вважали, що тільки воєнна катастрофа викличе в Росії революцію і приведе царський режим до руїни.

Киньмо оком на теми журналістичної праці Петлюри і на спосіб, як він ті теми обробляв. Петлюра, активний учасник соціялістичного руху, уважно вивчав умови життя української народної маси, що перебувала під подвійним гнобленням у державах Російській та Австро-Угорській. В томі 19 львівського «Літературно-Наукового Вістника» з р. 1902 була надрукована його стаття: *«Стан народної освіти та медицини в Полтавщині в цифрах»*. Автор показав на основі урядової статистики, що на всю Полтавщину було р. 1898 всього 108 земських лікарів (Земства були виборні органи місцевого самоврядування). Народні школи на Полтавщині могли прийняти до себе тільки невелику частину дітей шкільного віку, тому більшість їх зоставалась неписьменна. Автор статті ствердив, що одною з причин занедбання медичної обслуги та освіти на Полтавщині була податкова політика російського уряду. В 1899 р. Полтавщина заплатила російському урядові більше 15 міліонів карбованців, а на потреби своєї людности витратила всього 8.874,000 карбованців. РУП-УСДРП в устній і друкованій пропаґанді стверджувала, що соціяльне поневолення українських народних мас ще погіршується через національне гноблення чужими режимами. Тому партія, в якій діяв Петлюра, послідовно обороняла право українського народу на самовизначення, у формі самостійности або національно-територіяльної автономії.

Провідники Російської Соціялдемократичної Партії хотіли мати під своїм керуванням соціялдемократичні партії всіх народів царської імперії і не визнавали права цих народів на самостійність чи автономію. Українська Соціялдемократія деякий час вела переговори з російськими соціядемократами про співпрацю

на основі визнання росіянами незалежности Української Соціялдемократичної Партії та національно-територіяльної автономії України. Але до співпраці не дійшло через централістичну позицію росіян.

У Петербурзькому журналі «Вільна Україна» ч. 4, 1906 р., Петлюра писав про непослідовність та «націоналізм і шовінізм» російських соціялдемократів, котрі не хотіли визнати права України на автономію, хоч на своєму 4 з'їзді таке право визнали для Польщі. Петлюра в своїй статті зазначив, що автономія України була б «в інтересах пролетаріяту», бо вона «найбільше сприяє розвиткові продукції на тій території, де живе український народ, і успіхові клясової боротьби українського пролетаріяту». Петлюра цитує в статті слова Леніна, котрий писав у газеті «Искра», мовляв, «це не завдання пролетаріяту проповідувати федералізм і автономію» . . .

Про відмову Російської соціялдемократії визнати право України на автономію Петлюра писав: «Російських соціядемократів, як це показав живий досвід з вимогою автономії Польщі, можна переконати в справі автономії України лише тоді, коли вони побачать, що все одно, і без їх допомоги, вона буде здобута тими широкими масами, які безпосередньо в ній заінтересовані».

У революційних подіях 1905 р. РУП-УСДРП вважала за необхідне вести наступ на царський режим до його повної ліквідації. Петлюра гостро критикував у пресі опортунізм і непослідовність українських міщанських груп, що боялись вимагати соціяльно-економічних реформ. Петлюра робив закиди українським міщанським партіям, що вони нерішучі теж в обороні українських національних інтересів. У статті у львівській соціялдемократичній «Волі» він висловив підозріння, що українські міщанські групи, за прикладом «українофілів», почнуть запевняти російський уряд, що український рух не несе небезпеки царському режимові. Автор статті вимагав від новозаснованої Демократичної Партії, щоб брала приклад з Рев. Укр. Партії, бо тільки тоді можлива співпраця між ними:

«Якщо Демократична Партія буде дійсно боротися за знесення в Росії абсолютизму, знищення національного гніту, неґативне значення котрого перш усього і найбільше відчуває на собі і з політичного, і з економічного боку український пролетаріят, провідниця його — РУП — буде підпирати її».

В ч. 3 «Вільної України» 1906 р. С. Петлюра вмістив допис — «Друга конференція Української Соціялдемократії Австрії», що відбулася в січні 1906 р. у Львові. На тому з'їзді Петлюра вітав присутніх промовою, як делеґат УСДРП Наддніпрянщини.

У тому самому числі «Вільної України» надруковано огляд

політичної ситуації в царській Росії. Автор описав репресії адміністрації проти противників самодержавного режиму: «Російські правники пишаються тим, що російський правний кодекс не знає кари на смерть, і ніде так не убивають, як у Росії». Автор подав багато фактів терору царської адміністрації, за що виконавці одержували від царя подяку й нагороди. С. Петлюра цитує наказ міністра внутрішніх справ київському генерал-губернаторові з 5 січня 1906 р. В селі Кагарлик на Київщині поліція арештувала революціонера, що промовляв до громади. Людність вимагала звільнення арештованого. Міністер наказував «негайно знищити бунтарів» і спалити їхні хати . . .

Як член редакції органу УСДРП «Слово» в Києві, Петлюра поборював анархістичні й бандитські виступи злочинців, що прикривалися прапором революції й соціялізму. Петлюра в статті в «Слові» ч. 15, 1907 року писав про резолюцію київських робітників, членів УСДРП, в якій засуджено тероризм, анархізм і так звані експропріяції (грабунки). Петлюра протестував проти пропаґанди російської реакційної преси, «що мішає докупи і соціяль-демократа, ідейного борця за новий соціяльно-політичний лад, і форменного злодія, грабіжника» . . .

У ч. 20 «Слова», в статті «*Українські катедри і український пролетаріят*» Петлюра підчеркнув вагу освіти в рідній мові:

«Робітник не може успішно розвиватися, не може успішно боротись, коли він не буде свідомий. А знання наукові скоріше доходять до робітника тоді, як він у науці, в школі, при читанні книжок буде користуватися своєю рідною мовою».

Освіта українського народу — це була тема статті С. Петлюри в «Слові» ч. 27, 1907 р. Автор радив українській інтеліґенції використати для української культури «Товариства Грамотности», що були в різних містах України і видавали книжки російською мовою. Петлюра вважав, що українські автори повинні давати свої твори, призначені для українського народу, для публікування також «Товариствам Грамотности». Українських «Просвіт» було дуже мало, а в «Товариствах Грамотности» «українські видавничі секції дихають на ладан, виявляють мало жвавої діяльности не через те, що їм заважають росіяни, а через вину самих українців, які нічого, або дуже мало роблять по тих секціях».

У своїх статтях у «Слові» Петлюра виступав в обороні соціяльно покривджених і кликав їх до організованої оборони своїх інтересів. В 6, 7 і 8 числах «Слова» Петлюра писав про недолю українських акторів, що були визискувані підприємцями. Автор почав свій огляд так:

«Ще й досі можна почути од декого, що українська нація спасенна і наскрізь демократична. Демократизм, — каже щирий,

твердолобий і неосвічений українець, — просяк усе життя нашої нації. «Не кажіть мені про поділ на кляси! Кляс ніяких немає. Є тільки діти одної матері — України!» Наскільки невірні і брехливі такі думки, знає кожен, хто має очі, щоб бачити» . . .

Петлюра зазначив далі, що поки є «гніт українського капіталу над українським робітником, доти робітник буде шукати порятунку од цього гніту в організації, в товариській обороні своїх прав». Автор статті описав визиск українських театральних акторів підприємцями і радив їм створити професійну спілку: «Ідея професійного союзу робітників української сцени являється тією ідеєю, за здійснення якої в житті повинні старатися українські актори».

Слід відзначити строгі вимоги, які журналіст Петлюра ставив до робітників преси. У ч. 42 «Слова» 1908 р. він критикував статті тих журналістів, що без розбору хвалили все, що друкувалося в українській пресі. Безкритичну хвалу Петлюра вважав за велике зло в журналістиці:

«Журналістика наша шукає шляхів, методів для свого виявлення і науково обґрунтованого служення ідеям розвитку. В такі моменти журналістика вимагає не дитирамбів для себе, не диму кадильного, не вихвалювань, а поважної допомоги і безсторонньої оцінки». «Переоцінка наших культурних сил, нашої інтеліґентности, наукової підготовки — т. є., все те, що страшною гальмою встряває в наш розвиток і заважає нам вибитись на широкий шлях вільної незалежної думки і невпинної еволюції». Ці слова не перестаріли і для нашої доби, коли згадаємо поширене в пресі на еміґрації самохвальство і неуцтво.

Ще іншу недостачу бачив Петлюра в українській пресі на початку 20 віку — обмеженість тем:

«Національне питання і українське зокрема не знаходило в ній відповідного місця . . . Українська фабрична продукція, земельні відносини, різні типи господарства на Україні, становище і життя українського робітника на різних фабричних чи сільсько-господарських підприємствах, економічні відносини села, торговля, транспорт товарів, форми і розміри державного фіску на Україні — і багато іншого — все це досі сливе terra incognita, сфера майже не зачеплена і не освітлена українською пресою» . . . («Україна», 1907 р., квітень).

Про вагу вивчення народного господарства України писав С. Петлюра теж у статті — «*Заснування Українського Наукового Товариства в Києві*» («Україна», червень 1907 р.). Автор зазначив, що «доклад проф. Грушевського не згадує про економіку України і про потребу заснування при товаристві окремої секції,

призначеної спеціяльно для вивчення економічних відносин на Україні».

В березні 1907 р. в «Україні» була надрукована стаття С. Петлюри — *«Організація Української Трудової Громади в Державній Думі»*. Автор статті привітав цю фракцію українських соціялістів — членів російського парляменту — і покладав велику надію на Трудову Громаду:

«Виступаючи в Державній Думі одностайно, самостійно, ... вона буде збуджувати національну свідомість українських мас, маніфестуючи своєрідність національних, культурних, політичних і господарських інтересів України... Та політично-національна плятформа, яку прийняла Українська Трудова Громада, через свій ясно визначений соціялістичний напрямок, забезпечує їй певний успіх і прихильність серед українських народних мас».

«В журналі «Україна» Петлюра писав про діяльність тої партії, в якій сам був активним членом: Української соціялдемократії.В статті — *«III черговий з'їзд Української Соціялдемократичної Партії»* — Петлюра згадав «тяжкі репресії» російського уряду супроти українського руху, які майже припинили діяльність багатьох українських організацій і видавництв. Петлюра відзначив, що Українська Соціялдемократія видержала натиск реакції:

«Єдиною політичною українською організацією, що сяк-так виявляє останніми часами ще певну рухливість і активну діяльність, є Українська Соціялдемократична Робітнича Партія... Українські соціялдемократи являють тепер найбільш тривку українську партію, організаційно не зруйновану, партію з певними ознаками життя, розвитку»... («Україна», квітень 1907 р.). Однак оптимістичні надії Петлюри були передчасні. Царський режим придушив також український соціялдемократичний рух. І соціялдемократичне «Слово», де був редактором Петлюра, перестало виходити року 1909.

Петлюра був добре ознайомлений з українським рухом у Галичині й Буковині. Він проживав у Львові від 1903 р., де був редактором преси Революційної Української Партії — УСДРП — і писав у пресі УСДП Галичини. Галицьких українців австрійський уряд віддав під панування польської шляхти, прилучивши українську територію до польської і давши цій провінції назву «Галичина і Шлезьк».

Петлюра написав для київської «України» статтю «З життя Австрійської України» (жовтень, 1907 р.). Петлюра поставився критично до політики української націонал-демократичної репрезентації у Віденському парляменті. Українські націонал-демократи, — писав Петлюра, — не вміли порозумітися з фракцією соціялдемократів, хоч «соціялдемократи — єдина сильна парляментська фракція, яка завше буде піддержувати національні вимоги українців і боротиметься з ними проти панування польської шляхти». Посли — націонал-демократи не схотіли голосувати за кандидата на віце-президента парляменту — соціял-демократа Пернерсторфера і це дало перемогу в виборах польському кандидатові — Скаржинському — «заклятому ворогові української ідеї». Петлюра прихильно оцінив «діяльність українських соціялдемократичних послів у парляменті» — Семена Вітика і Яцка Остапчука, бо вони вступили до парляментарного соціялдемократичного клюбу всіх національностей Австрії і з його допомогою боронили інтереси українського народу.

В статті своїй Петлюра засудив тактику українських націонал-демократів і радикалів щодо москвофілів в австрійському парляменті. Щоб прилучити до української фракції двох послів — москвофілів, націонал-демократи й радикали вирішили назвати свою фракцію «Руський (малоруський) Клюб». Однак, москвофіли відмовилися від співпраці в цьому клюбі. Петлюра писав у статті:

«Ні українські радикали, ні українські націонали не зуміли з першого ж кроку своїх парляментських виступів стати на висоті української ідеї і зійшли на шлях шкідливого для кожної партії опортунізму».

Автор статті відзначив успіх соціялдемократа Вітика в парляменті. Він нап'ятнував зловживання польської шляхти в час виборів у Галичині і в промові своїй «зачепив союз останньої (шляхти) в парляменті з антисемітським клюбом і своїм виступом придбав собі досить гарну славу».

З ранньої молодости Петлюра захоплений був творами мистецтва поетичного, театрального і музичного. Любив співати українські пісні в супроводі гітари. 25-тилітній ювілей діяльности славної артистки, Марії Заньковецької, Петлюра вшанував статтею в журналі «Україна» 1907 р. Це одна з найкращих статтей, написаних про Заньковецьку. Не саме мистецтво великої артистки приваблювало Петлюру, але теж ідея, якій служила Заньковецька на сцені.

Петлюра писав: «Заньковецьку обрала доля української нації для високої місії, стати самій за сценічне опоетизування страждань українського народу». Петлюра переказав у своїй статті зворушливі слова — відповідь Заньковецької на пропозицію перейти на російську сцену: «Наша Україна надто бідна, щоб її можна було покинути. Я надто люблю її, мою Україну та її театр, щоб прийняти вашу пропозицію». Петлюра назвав Заньковецьку «історичною фігурою в історії нашого національного відроджен-

ня». Ідеї людяности, любови до поневолених, покривджених, ширила Заньковецька своїм мистецтвом, і Петлюра стверджував у своїй статті: «Так, туди до людей, до темних, неосвічених людей, до міліонних мас українського народу треба йти і нести їм проповідь правди і світла!».

Також в оцінці літературних творів Петлюра брав на увагу як форму, так і зміст. Його улюблені автори були, поряд з Шевченком, Іван Франко та Михайло Коцюбинський.

В статті — посмертній згадці про Коцюбинського («Украинская Жизнь», 1913 р., ч. 4) Петлюра писав:

«Він був справжній мистець і співець краси, шукач правди і творець естетичних цінностей». «Коцюбинський чи не найбільша величина в українській літературі». Автор статті відзначив зокрема вагу Коцюбинського письменника-будителя нації: «Образ М. Коцюбинського як мистця і майстра рідного слова буде тісно сполучений з образом письменника-громадянина, що будив інтерес до життя і був активним учасником національного будівництва».

Того ж таки 1913 року Петлюра опублікував статтю про поетичну й громадську діяльність Івана Франка: «*І. Франко — поет національної чести*» («Укр. Жизнь», ч. 5).

Петлюра знаходив у Франковій поезії те, що йому самому постійно дошкуляло, мучило, пекло: неволя українського народу. Автор статті писав:

«В ці дні до речі буде нагадати про почуття національної чести, яке мусить бути дороге для нації так, як кожній людині дороге почуття власної чести, власної достойности . . . Із цього чуття виростають благородні стремління, активні прямування і напружена діяльність і разом з тим воно охороняє чистоту шляхів і засобів у боротьбі за добро батьківщини».

В цій статті, писаній 1913 р., ще перед великими подіями 1917 року, автор не мав надії на свою участь у радикальній зміні в житті поневоленої України. Однак Петлюра писав, що сумні тони в деяких творах Франка не могли заглушити «певність близької перемоги тієї справи, якій служить поет. Якщо не йому і не його поколінню, взагалі не нам . . . судилося діждати закінчення відродження, то виразні познаки його вже видно і вони викликають відгуки і творче напруження національних сил».

Ці слова Петлюри неначе відгук на сумний роздум поета в Пролозі до «Мойсея»: «Не нам, не нам вести тебе до бою» . . .

Але доля судила інше: 1917 року до бою за волю народу в перших рядах борців виступив Симон Петлюра.

На закінчення короткого огляду журналістичної діяльности

Петлюри згадаю збірник, що його видала редакція «Укр. Жизни» під заголовком «Украинский вопрос».

Ця книга була поширена між читачами різних національностей Росії і давала їм відомості про українську історію, культуру і громадське життя.

В час війни Петлюра вступив на службу до Всеросійського Союзу Земств (виборних органів місцевої самоуправи). Союз Земств мав завдання помагати постачанню російських армій. Службовці Союзу Земств носили військову уніформу і їх жартом називали «земгусарами».

В березні 1917 р. упав трон російських царів. Українські патріоти, що проживали перед революцією в Москві та в Петербурзі, рушили в Україну. С. Петлюра взяв відпустку із Союзу Земств, поїхав на Національний Конґрес, скликаний у Києві, і вже не вернувся на службу. Своїми промовами він умів впливати на розум і почування слухачів. Петлюра та інші українські соціялдемократи, як теж соціялреволюціонери, виясняли слухачам на вічах — «мітінґах», що земля і свобода українським народним масам буде забезпечена тільки в Україні, вільній від чужого панування. Вони говорили про автономію України в федеративнім зв'язку з іншими народами бувшої царської імперії.

Не говорили тоді українські патріоти про відокремлення від Росії. Причини були різні, а головні дві: 1. На території України стояли тоді міліонові армії російські та Центральних Держав. Упадок фронту проти Австро-Угорщини та Німеччини віддав би Україну негайно під окупацію Центральних Держав, котрі переживали харчову кризу і ласим оком позирали на Україну, що мала великі запаси збіжжя; 2. Провідники українського революційного парляменту, Центральної Ради, що була створена в березні 1917 р. в Києві, самі добре знали *неорганізованість* українських сил, *несвідомість* народних мас. Для національного усвідомлення українських селян і робітників писав тоді голова Центральної Ради Михайло Грушевський книжечки під такими, для теперішніх українців дивовижними назвами: «*Хто такі українці і чого вони хочуть?*»; або — «Звідки пішло українство і до чого йде?». Щоб просвітити маси народу, запамороченого столітньою неволею, та створити міцні організації — культурні, професійні, кооперативні, політичні — треба було часу. Без такої підготови не можна було надіятись на успіх боротьби за вільну Україну. Симон Петлюра пізніше, перебуваючи на еміґрації, писав про перешкоди, які треба було перебороти українському народові, щоб дійти «до Землі ханаанської» (цей вираз взяв він із Біблії):

«Маса не знала, чого вона хоче, за що боротися буде . . . Накидати народові передчасно форми державности було б небезпеч-

ним, вони не витримали б іспиту». . . . («На Слідах», ч. 1, 1955 р., Лос Анджелес).

Хоч доводилось деколи «без надії таки сподіватись», але українські будителі нації взялися до тяжкої праці, в якій деколи приходилося переносити від несвідомих земляків наруги і рани. Коли згадую ту добу, в якій на довгі роки важилася доля нашого народу, то на думку приходять слова поета:

«Кожен думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
що за долю міліонів
мусиш дати ти одвіт».

Цю *відповідальність* за долю міліонів глибоко відчував Петлюра, і він показав це на ділі не один раз у найтяжчих ситуаціях. Він знав, що гнобителі українського народу не відмовляться від панування добровільно, що для визволення народу потрібна його власна сила. То ж не дивно, що Петлюра, людина цивільна, береться до організації українських збройних сил. Його заклики творити українську армію оцінено, і Петлюра був вибраний на голову Українського Військового Комітету при Центральній Раді:

Із Києва послано до Російського Тимчасового Уряду вимогу: для збільшення боєздатности армії треба виділити вояків-українців із російської армії в окремі полки, дивізії і т. д. То був плян так званої українізації. Російський уряд погодився на українізацію, бо головна команда вірила, що національний ентузіязм зміцнить українські частини на фронті. Російське вояцтво вже масово піддавалося большевицькій пропаґанді за негайний мир і за «братання» на фронті з солдатами німецького кайзера та австрійського цісаря. У той час Петлюра — голова Українського Військовог Комітету — мав надію, що виділені з російської армії українські вояки будуть жертвувати своє життя для оборони рідного краю та свого національного уряду. То була ілюзія.

Українці — солдати російської армії, закинуті в далекі простори Сибіру або на береги Фінляндії, захоплено пішли на українізацію, бо надіялися, що вернуться на рідну землю. Але то не був ентузіязм національний, а більше матеріяльний: надія на скору земельну реформу і бажання не спізнитися, коли будуть ділити маєтності великих землевласників. Українізовані полки, що прибули з Росії до Києва та інших міст, не мали охоти битися за Українську Народну Республіку, бо уряд український не погоджувався на сепаратний мир з Центральними Державами.

Це використала большевицька пропаґанда: мовляв, Центральна Рада «продається» капіталістам західних великодержав, щоб

проливати кров українського народу в інтересі «акул імперіялізму». При зустрічі з большевицькими військовими частинами, які Ленін послав в Україну в грудні 1917 р., українізовані полки в більшості відмовилися обороняти український уряд. Таким чином, українізація армії показала свою непридатність.

В 1917 році була інша реальна альтернатива для організації укрїнської збройної сили. Почин цьому дали ті патріоти, що створили Українське Вільне Козацтво. То були організації військового характеру на основі добровільности. Були вони на Київщині — в повітах Звенигородському, Черкаському, Уманському і т. д., під проводом членів Центральної Ради — Юрка Тютюнника та Шинкаря. Діяли «курені» Вільного Козацтва під командою Олександра Малашка в Донецькому Басейні, а в Катеринославі під командою студента київського політехнічного інституту, Гаврила Горобця. Теж у районі залізорудної промисловости біля Кривого Рогу українські робітники мали організації Вільного Козацтва на чолі з Іваном Діхтярем. У Києві були створені курені Вільного Козацтва із людей, готових до бою за волю України.

У той час партія Леніна краще оцінила ситуацію. Ленін бачив, що бувша армія була нездатна до бою, а тому большевицька партія створила свою «червону ґвардію» із людей охочих. Коли большевики захопили в Росії владу, то демобілізували царську армію і всю увагу присвятили «червоній ґвардії», як силі, що мала бойовий дух.

За невдачу українізації війська винуватили тоді Петлюру, як голову Генерального Військового Комітету (пізніше генерального секретаря військових справ). Само собою, не сам Петлюра несе відповідальність за фіяско українізації: були в Генеральному Військовому Комітеті та в Генеральному Секретаріяті люди з військовою освітою і стажем. Але вони теж не зорієнтувалися в політичній ситуації і не були надійними порадниками Петлюрі.

В грудні 1917 р. Петлюра мусів залишити пост генерального секретаря військових справ. На його місце прийшов Микола Порш, але той уже нічого не міг вдіяти для оборони України проти большевицької червоної ґвардії. Комуністична пропаґанда розклала українські полки. Київ обороняли частини Вільного Козацтва, Студентський Курінь, Робітничий Курінь, полк імени Костя Гордієнка під командою Всеволода Петрова та ін.

Петлюра не зостався бездіяльним у тих тяжких обставинах. На Лівобережжі вів боротьбу з московською червоною ґвардією Слобідський Кіш, і туди вирушив Петлюра в надії привести нову силу на оборону Києва. У той час, коли багато військових людей переховувалися в Києві, Петлюра повів козаків на оборону української столиці. Під його проводом українське військо взяло

Київський Арсенал, в якому засіли збаламучені большевицькою пропаґандою люди.

Про цей наступ на Арсенал в січні 1918 р. оповідала мені українська патріотка з княжого роду Оболенських — Марина Олексіївна Нестеренко, що була замужем за полковником армії УНР Нестеренком. Вона жила в сусідстві з Арсеналом і бачила Петлюру, що йшов попереду козаків з білим ціпком у руці. Марина Нестеренко не могла забути цієї атаки на чолі з неозброєним отаманом. Полонених арсенальців Петлюра не велів карати смертю, казав своїм козакам, що збаламучені ворожою пропаґандою опам'ятаються. Шкода, що великий талант Олександра Довженка, виконуючи директиви комуністичної партії, фальшиво представив ті події в фільмі «Арсенал».

Про рік 1918 і дальші роки можна сказати словами повісти про похід князя Ігоря на половців р. 1185: «*А уже, братіє, невеселая година настала*» . . . Україна опинилася між двома безоднями: зі сходу й півночі грозив Українській Народній Республіці російський «білий» і «червоний» імперіялізм, а на заході уряди Німеччини та Австро-Угорщини мріяли харчовими запасами України зміцнити свої армії та добитися перемоги над державами Антанти.

Мировий договір Української Народної Республіки з Центральними Державами в Берестї 9-го лютого 1918 р. давав, здавалося, надію на зміцнення української влади, бо військо Центральних Держав помогло армії УНР прогнати з України грабіжницькі ватаги червоної ґвардії. Німецьке військо в той самий час помогло фінській армії звільнити територію Фінляндії від большевиків, і так був забезпечений демократичний розвиток цієї країни. Німецька команда не втручалася до внутрішньої політики Фінської Республіки.

Зовсім інакше сталося в Україні: головна команда німецької армії хотіла за всяку ціну використати «хлібний мир» з Україною і вважала, що для того треба відновити в Україні велику земельну власність, яка була скасована законами Української Центральної Ради. Фактичний головний командир німецьких армій ген. Еріх Людендорф писав у своїх споминах, що уряд Української Республіки не вмів помогти Центральним Державам для продовження війни і «мусів піти геть». Людендорф хвалив Павла Скоропадського, що проголосив себе гетьманом України 29-го квітня 1918 р.:

«Головна Команда могла бути тільки задоволена зміною уряду в Києві, бо ця зміна була корисна для ведення війни . . . Військо одержало велике число коней. Без них було б всяке ведення війни неможливе. Теж різного роду сировину ми одержали з

України». (E. Ludendorff: «Meine Kriegserinnerungen», стор. 502).

Хоч Німеччина вже на початку 1918 р. була знесилена війною і мусіла б її неминуче програти, однак командири німецького війська мали надію, що ресурси України врятують Німеччину від поразки. Влада Скоропадського спиралася на клясу великих землевласників, національністю росіян, поляків, або «малоросів», ворожих українській національній ідеї. Цей режим прямував до відновлення Російської імперії, а тимчасово діяв під маскою «Української Держави». Адміністративний апарат був російський. Цей режим, з допомогою чужого війська, учинив криваву розправу над українськими селянами, що поділили між собою поміщицькі землі. Тисячі українських патріотів опинилися в тюрмах або в концентраційному таборі в Білій Підляській. Режим Скоропадського ставився вороже до українського культурного і політичного відродження. В російській пресі, що виходила в Україні, йшла відкрито пропаґанда проти самої ідеї незалежної української державности. Теж велася широка кампанія проти введення української мови в урядових установах і гальмовано розвиток українського шкільництва. Верховодили в уряді росіяни та «малороси», патріоти російської імперії, як Лизогуб (прем'єр), Раґоза, Романсв, Афанасьсв, Палтов, Колокольцев, Завадський та інші. Рада міністрів «Української Держави» відмовилася взяти участь у панахиді за душу гетьмана Івана Мазепи, відслужену в Києві в вересні 1918 р.: для патріотів Російської імперії гетьман Мазепа, якого цар Петро І звелів відлучити від православної церкви, був «зрадником» і «відступником» від православія . . .

Режим Скоропадського не дбав за організацію українських збройних сил, зате помагав російським офіцерам творити їхнє військо на українській землі: «Астраханська армія», «Южна армія» та ін. Патріот Донської козацької держави ґенерал Черячукін, що перебував в Україні 1918 р., писав про неохоту Скоропадського до організації українського війська:

«Уряд і особливо гетьман, в душі, безперечно, прихильник Росії, боявся, на мій погляд, творити українську армію, боявся національних настроїв цієї армії проти Росії». («Донская Летопись», ч. 3, стор. 206).

Режим Скоропадського, що спирався на окупаційні армії Німеччини та Австро-Угорщини і на російський адміністративний апарат, викликав до себе глибоку ненависть в народних масах та серед української інтеліґенції.

Українці намагалися через організації — політичні, громадські, культурні, економічні, військові — зміцнити оборону проти наступу російської «білої» реакції та проти загрози з Москви, де большевицький уряд створив від весни 1918 р. реґулярну чер-

вону армію. В Україні діяли під протекцією Скоропадського російські організації, ворожі українському народові. В Києві був створений «Російський Національний Центр». Ген. Денікін, командир російської «білої армії», писав у своїх споминах, що той Центр діяв «для боротьби з українською самостійністю». («Очерки Русской Смуты», том 4, стор. 187).

У той смутний час, коли український народ, його величезна більшість — селяни, робітники та інтеліґенція, що вийшла з народу, — переживали гноблення соціяльне і кривду національну під режимом, накинутим Україні чужою силою, очі українських патріотів обернулися до Симона Петлюри, котрий здобув велику популярність своєю видатною участю в обороні Української Народної Республіки проти большевицької аґресії. Діячі місцевого самоврядування поставили Петлюру на чолі Всеукраїнського Союзу Земств. Ці органи повітового та ґуберніяльного самоврядування були створені на основі демократичних виборів 1917 року.

Як голова Союзу Земств, Петлюра мав постійні зв'язки з місцевими українськими діячами і широку інформацію про те, що діялось в Україні. Він збирав факти про злочинну роботу «карательних відділів», що тероризували людність і знущалися особливо над селянами, кажучи: «это вас Украина бьёт» . . . Голова Всеукраїнського Союзу Земств Петлюра посилав листи-протести до Скоропадського та до представників Німеччини в Україні. В листі до німецького посла в Києві барона Мумма Петлюра писав 28-го травня 1918 р. про «арешти німецькими офіцерами і солдатами тих людей, яким висловив народ і своє довір'я і свою пошану. Замість того, щоб дивитися на військо вашої держави, що перебуває на Україні, як на друзів і прихильників, він стане дивитися на нього з великим недовір'ям, упередженням і бачити в нім не приятелів». (П. Христюк, «Українська революція», том 3, стор. 148, Прага, 1921 р.). Про репресії українських патріотів німецьким військом, яке помагало адміністрації Скоропадського, Петлюра писав до Мумма:

«Бували випадки, що арештовано членів земських управ по обвинуваченню в большевизмі, тоді як ці арештовані вели завзяту боротьбу з большевиками . . . Таким випадкам треба положити кінець . . . Треба зупинити вакханалію арештів членів земських управ і земських гласних, бо від того терплять велику шкоду земські апарати та все культурно-просвітне та економічне життя приходить до руїни».

Протести не мали успіху, тільки накликали на Петлюру гнів Скоропадського і репресії. В літі 1918 р. Петлюру арештовано. Він перебував у Києві в тюрмі до 14-го листопада 1918 р.

Чи був можливий інший хід подій, ніж той, що почався від 29-го квітня 1918 р., коли Скоропадський проголосив себе гетьманом? Думаю, що була альтернатива, в котрій могла б урятуватися Україна і Німеччина могла б оминути дальших міліонових жертв людьми та моральних і матеріяльних втрат, яких ми були свідками в першій та в другій світовій війні. Бувший німецький канцлер за урядування президента Гінденбурґа Брюнінґ писав у споминах, недавно виданих, про ситуацію Німеччини на весні 1918 р.: Війна вже тоді була програна, бо Центральні Держави не мали сили проти Америки, що вступила в війну по стороні держав Антанти.

Політику Людендорфа в Україні засуджували в той час видатні німецькі діячі. В літі 1930 р. я мав розмову в Берліні з відомим німецьким журналістом, знавцем проблем Сходу Європи, Акселем Шмідтом. Шмідт оповідав мені, що він поспішав з Берліну в Україну в квітні 1918 р. разом з професором Паулем Рорбахом. Вони мали відомості з Києва, що там готується переворот проти уряду УНРеспубліки. Рорбах і Шмідт, що мали впливи в урядових колах Німеччини, хотіли перешкодити плянам перевороту і бути посередниками між головою Центральної Ради М. Грушевським та командою німецького війська. Однак, — казав мені Шмідт, — подорож до Києва довелося відкласти, бо Рорбах мав виряжати свого сина на фронт. Коли Рорбах і Шмідт приїхали в Київ, то там стався переворот, і не було вже можливости змінити ситуацію. Так оповідав мені Шмідт.

У своїй книзі «Die Ukraine», виданій 1939 року, Шмідт згадує соціяльно-економічні проблеми, які були в Україні 1918 р. Він мав розмови з українськими селянами в Києві в травні 1918 р. і від них почув:

Уряд Скоропадського «для України велике нещастя, бо він походить із Москви і хоче Україну знову передати Москві. Це привело б до повороту московських панів-землевласників в їхні маєтності, які селяни між собою розділили. Через цей розділ не сталося панам шкоди, бо віддавна земля належала хліборобам. Цю землю загарбали перше польські королі а пізніше московські царі і подарували своїм генералам та фаворитам». Такий був голос народу.

9-го листопада 1918 р. німецьке військо капітулювало перед західною коаліцією і в Німеччині проголошено республіку. Німецькі та австро-угорські армії покидали українську територію. Режим Скоропадського, створений 29-го квітня 1918 р., захитався. Скоропадський шукав підпори для свого режиму у генералів російських білих армій, що діяли на Донщині та на Кубані і мали свій уряд «Юга Росії».

Скоропадський мав розмову з делеґатом від Денікіна В. Маркозовим у Києві 16 листопада 1918 р. Він приїхав по зброю для «білої армії». Скоропадський пояснив Маркозову, чому він видав свою «Грамоту» 14 листопада 1918 р., в якій проголосив «відновлення Великої Росії»:

«В грамоті я ясно висловив те, що давно хотів, але не міг раніше. Ви знаєте, що *вони* — «щирі» — хотіли мене цими днями арештувати, але я їм сказав, що не слід цього робити, бо непорядки від того ще збільшаться. І вони залишили цю думку... Я, власне, ще не хотів зміни кабінету, хотів діждати відповіді від великого князя Ніколая Ніколаєвича, але відповідь задержалася... Я йому писав, що прошу і пропоную прийняти найвищу команду над усіми військами бувшої Росії і правління... Коли він стане не тільки найвищим головнокомандуючим, але й Правителем, тоді я з радістю негайно передав би йому всю владу». (А. Денікін, «Очерки» і т. д., т. 4, стор. 192). Такий був плян Скоропадського — патріота царської Росії...

Наміри Скоропадського прилучити Україну «до білої Росії» не зосталися таємницею. Українські політичні та військові провідники готували сили, щоб не дати рідного краю на поталу ворогам. 14-го листопада 1918 р. Петлюру випущено з тюрми і він довідався, що Український Національний Союз вибрав його в члени Директорії УНР, якій доручено стати на чолі збройного руху в обороні самостійности України. Діячі Національного Союзу мали постійний зв'язок з полком Січових Стрільців, що перебував у Білій Церкві і складався переважно з українців галицьких і буковинських. Скоропадський хотів послати цей полк на захід, проти польської аґресії, але команда Січових Стрільців уважала, що справа української державности буде рішатися над Дніпром. Цей полк готувався виступити проти плянів Скоропадського прилучити Україну до «білої Росії».

В Універсалі Директорії Української Народної Республіки з 15-го листопада 1918 р., написано між іншим:

«Зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійности Української Держави український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції та на цілковите поневолення... Пропонуємо генералу Скоропадському і його міністрам залишити обманом і насильством захоплені урядові посади. Застерігаємо генерала Скоропадського, його міністрів, російських офіцерів і всіх хто з ними, що всяке насильство, утиски, образи і пошкодження українцям, а також демократичним особам і організаціям якої-будь національности, викличуть помсту, вибух якої ніхто не зможе спинити». С. Петлюра — член Директорії, якому доручено керівництво військовими справами, — видав у Білій Церкві окремий лист до народу, як Головний Отаман, закликаючи до зброї проти ворогів України.

В той час тільки німецьке військо, що знаходилося в Києві до середини грудня 1918 р., було реальною підпорою російського режиму в столиці України. Аксель Шмідт в своїй книзі «Die Ukraine» глузував з безрадної німецької політики супроти України: військо кайзера Вільгельма, — писав він, — прийшло в Україну на основі договору з урядом Української Республіки помагати українському народові вирватися з кайданів Російської Імперії. Але командири німецької армії, навіть після проголошення республіки в Німеччині, помагали патріотам єдиної неділимої Росії держатися проти війська УНР, що облягало Київ...

14-го грудня 1918 р. Скоропадський писаною заявою зрікся влади на користь Директорії УНР. Український уряд почав діяти в Києві. І надалі перебувала Україна в надзвичай трудній і небезпечній ситуації. УНРеспубліка мусіла боротися з ворогами на всіх кордонах: на заході відновлена Польща почала аґресію на Галичину, Холмщину, Підляшшя, Волинь. З півночі рушила на Україну большевицька червона армія під кличем «визволення робітників і селян від буржуазної Директорії». Зі сходу сунула в Донецький Басейн російська армія Денікіна. На довершення лиха, на побережжі Чорного моря — в Одесі, Херсоні, Миколаєві — висадилися полки французькі й грецькі, щоб помагати Денікінові будувати Російську Імперію.

Пропаґанда «білих» російських ґруп як теж польська акція в країнах Західної Европи й Америки представляла боротьбу за Українську Народну Республіку як рух «большевицький». Ця пропаґанда мала успіх теж з тої причини, що українська інформаційна служба не мала підготованих, впливових журналістів і дипломатів.

Приятелів української незалежности в державах Західної Европи та Америки було дуже мало. Один із них був видатний французький журналіст Жан Пеліс'є, що приїздив в Україну і заприязнився з Петлюрою. Пеліс'є написав статтю, яка була видана теж окремо в Парижі 1919 р., під заголовком «Ce qui s'est passé en Ukraine?» (Що сталося в Україні). Відкидаючи фальшиву пропаґанду ворогів України, Пеліс'є писав:

«Уважаю за несправедливе трактування як прихильника большевизму і простацького ватажка банди цього українського Ґарібальді, оборонця святих демократичних традицій проти большевизму і царату».

Москва ширила пропаґанду, що тільки червона армія може врятувати Україну від панування поміщиків і капіталістів. Ко-

Незабаром розвіялись надії, що держави Антанти поставляться прихильно до українського «буржуазного уряду» на чолі з Сергієм Остапенком. Щоб рятувати Українську Республіку від катастрофи, Петлюра звернувся в кінці березня 1919 р. до соціялдемократів з пропозицією: створити новий уряд, який не мав би «нічого спільного» з урядом Остапенка. Таку телеграму Петлюра послав до тодішнього секретаря Української соціялдемократії Ісаака Мазепи.

Новий уряд України на чолі з Борисом Мартосом видав свою декларацію 12-го квітня в Рівному на Волині. З доручення уряду я написав проєкт декларації і прочитав його на засіданні ради міністрів, з участю членів Директорії — Петлюри та Андрія Макаренка. В моєму проєкті були слова «критичне положення» Української Республіки. Петлюра порадив замість «критичне» написати «відповідальне». Цю поправку прийнято. Позатим, Петлюра вніс додаток до Декларації, в якому засудив злочинні бешкети темних осіб, що використовували упадок дисципліни у війську для своїх хижацьких виступів. Цитую це місце в Декларації 12 квітня 1919 р.:

«Обстоюючи порядок, спокій і законність, як необхідну умову вільного життя всіх громадян У.Н.Р., Народне Правительство всіма силами буде боротися з усякими порушеннями спокою і ладу і винних у цьому розбійників, хуліґанів, погромщиків і інших злочинців безпощадно каратиме судом народної совісти. Зокрема Правительство не допустить до погромів над єврейським населенням України і рішучо буде боротися з цим ганебним протидемократичним явищем, яке принижує Український Народ в очах культурних націй усього світу».

Цю Декларацію підписали міністри уряду і члени Директорії Петлюра і Макаренко. Комуністичний пропаґандист Ніколай Островский, автор повісти «Як гартувалася сталь», дав волю своїй фантазії і представив Петлюру як нелюда . . .

Соціялістичні ідеї мали в той час велику популярність у масах України. Вихід соціялістів із уряду УНР створив у війську та в народі непевність і острах, що уряд без участи соціялістів не буде твердий в переговорах з чужими державами та не вмітиме оборонити здобутки української революції, зокрема земельну реформу.

За «буржуазного уряду» Остапенка розклад в армії дійшов до найвищої точки, адміністративний апарат розпався, та й члени того уряду розбрелися: одні вели безнадійні переговори з французами в Одесі, другі перебували в Станиславові, треті в Гусятині. Петлюра звернувся до соціялістів і так був створений уряд з участю соціялістів Галичини й Буковини.

В лютому-березні 1919 р. почався «великий ісход» нашої інтеліґенції з Наддніпрянщини за кордон. Дехто втратив надію на успіх нашої боротьби. З України виїхали також Грушевський, Микита Шаповал і Винниченко. Не мало молодих людей опинилося в західно-европейських країнах на службі в дипломатичних місіях або в делеґаціях кооперативних орґанізацій.

В тій руїні армії УНР і адміністративного апарату, що настала через інтервенцію французів і греків, Петлюра не втратив віри в перемогу української ідеї. День і ніч перебував він у ваґоні С 55 і їздив залізницею в найбільш загрожені відтинки ослабленого фронту. Промовами Петлюра заохочував козаків і старшин видержати до ліпшого часу. Тоді «отаманщина» роз'їдала українську армію мов іржа залізо: різні шукачі щастя казали «я сам собі Петлюра»! Вони виривалися з дисципліни і чинили бешкети, грабунки, убивства невинних людей. Петлюра велів арештувати, судити і карати ворогів правопорядку, але через руїну адміністрації, серед анархії, це не завжди удавалося.

Віра Головного Отамана в перемогу української ідеї в народі була оправдана. Після найтяжчих днів лютого-березня 1919 року до уряду УНР приходили відомості про масовий повстанський рух проти большевицького режиму над Дніпром. До армії УНР переходили полки червоної армії із змобілізованих українців. Навіть чисто російські полки здавалися армії УНР, щоб битися проти комуністичної диктатури. Зневажене большевицькою пропаґандою ім'я Петлюри знов здобувало велику популярність в Україні.

Могутній повстанський рух потряс основи комуністичного режиму в Україні. Але Українська Народна Республіка зустрілася з іншими перешкодами і небезпеками. На заході відновлена Польща натискала на Галичину та інші західні землі України. Румунське військо захопило Буковину ще в листопаді 1918 р. Російська біла армія Денікіна використала руїну большевицької влади в Україні повстанським рухом і захопила Лівобережжя та велику частину Правобережжя на півдні.

Бувши в ворожім колі великих і малих держав, УНРеспубліка могла встояти тільки солідарністю та напруженням усіх бойових сил народу. У той час у пресі та в парляментах Франції і Великобританії була гостра критика політики урядів тих країн за поміч російській білій армії та польським аґресорам проти України. 31-го серпня 1919 р. українське військо вступило в Київ. Але довелося виступити з Києва під натиском війська Денікіна, що прийшло з Лівобережжя.

Сухий місяць вересень давав шанси для успіху української армії в боротьбі проти армії Денікіна, якої сили були вже

муністи кликали отаманів повстанських ватаг, що виступили проти режиму Скоропадського, приєднатися до червоної армії і разом бити «запроданців капіталізму». Про Директорію УНР Москва ширила чутки, мовляв, український уряд «продався державам Антанти». Ця пропаґанда мала вплив на повстанців. До російського большевицького війська, що рушило в Україну, приєдналися отамани Зелений, Григоріїв, Махно і чимало інших. Чому?

На це знаходимо відповідь у сучасників тих подій. Меценат української культури Євген Чикаленко писав до свого зятя Олександра Скорописа Йолтуховського 22-го травня 1920 р.:

«Влада за Скоропадського — руками російських добровольців — катувала селян за те, що вони виконували закони Центральної Ради. Я це особисто казав Скоропадському, доводячи, що він *відвернув народ від українства*».

Саме в той час, коли Головний Отаман Петлюра в'їздив на чолі полків армії УНР до Києва, московська пропаґанда баламутила простодушних людей, мовляв, уряд український вороже ставиться до робітників і селян, бо не визнає «радянської влади». Ще й досі є в світі немало наївних людей, які не розуміють, що слова «совєтська влада» тільки прикривають диктатуру комуністичної партії. Що ж казати про рік 1919, коли навіть в Угорщині й Баварії була проголошена «совєтська республіка»!

Тоді між деякими українськими діячами ширилась надія, що большевицька Москва припинить аґресію проти України, якщо український уряд перейде на «совєтську плятформу». Увірували в маґічну формулу «радянської влади» Михайло Грушевський і голова уряду Володимир Чехівський. Голова Директорії Винниченко хитався.

Петлюра не вірив пропаґанді московських «сирен». На Державній Нараді уряду та представників політичних партій і війська в Києві 16-го січня 1919 р. (в цій нараді я брав участь) Петлюра дав відповідь на вимоги деяких промовців, що треба Україні перейти на «радянську плятформу», бо так настроєні народні маси: — «Хто схоче починати цю авантюру, того я сам застрелю»! Ніколи не бачив я Петлюри в такому гніві, як у той момент...

Петлюра був глибоко переконаний, що чад «совєтської» пропаґанди незабаром розвіється. Він казав, що Москва не припинить своєї аґресії проти України, хочби український уряд сто разів присягався на «радянську плятформу». Урядові Леніна потрібні були харчові запаси України, бо большевицький режим зруйнував хліборобство на Московщині і там бракувало харчування «до зарізу». До Шліхтера, большевицького комісара, висланого в Україну збирати харчові запаси для Московщини на весні 1919 р., Ленін писав, щоб Шліхтер прислав до 1-го травня або найдалі до 1-го червня 50 міліонів пудів збіжжя, бо інакше «ми всі дамо дуба» («околеєм»).

В той рішальний час для долі України і большевицького режиму уряди західних держав ставилися вороже до Української Народної Республіки. Тільки полякам і фінам визнано право на незалежність, інші народи бувшої царської імперії мали б лишитися надалі під російською владою. В Одесі, де були від грудня 1919 р. відділи французького й грецького війська та частини російської білої армії, французькі командири вимагали, щоб уряд УНР і армія українська прилучилися до «спільного походу на Москву». Дійшло до того, що представник французького війська в Україні полковник Фреденберґ поставив до української делеґації в лютому 1919 р. вимогу: «Вигнати як собак» (chasser comme les chiens) із уряду українського — Винниченка, Чехівського і Петлюру...

Дальші переговори з французькими представниками створили враження у декого, що французький уряд поставиться прихильно до УНР, коли в уряді українському не буде соціялістів. В той час був теж натиск на польський уряд із Парижа, і польські соціялісти мусіли уступити місце урядові на чолі з консервативним прем'єром Падеревським.

В тій ситуації Центральний Комітет Української Соціядемократичної Партії постановив відкликати своїх членів із уряду УНР. Винниченка захоплювала надія, що український «буржуазний уряд» дістане від Франції зброю всякого роду і особливо танки... 11-го лютого 1919 р. Петлюра подав заяву до ЦК УСДРП про тимчасовий вихід із партії.

Одна газета на еміґрації написала недавно, мовляв, Петлюра виступив із партії, бо «ставив інтереси державні вище партійних»... В дійсності, соціялдемократи, відкликаючи своїх членів із уряду УНР, *хотіли служити українській державній справі:* була поширена в той час надія, що уряди Антанти, які не хотіли визнавати соціялістичного українського уряду, вступлять у ділові переговори з «буржуазним урядом» і дадуть допомогу армії УНР для боротьби з большевицькою аґресією. Але то була ілюзія. Антанта і Вашинґтон не визнавали ніякої України і піддержували російське військо для відновлення імперії з Україною як провінцією Росії.

Про тимчасовий вихід Петлюри із Соціялдемократичної Партії було умовлено з Центральним Комітетом партії, бо його популярність у війську до деякої міри здержувала розклад і анархію в армії УНР.

підірвані повстанським рухом. До Петлюри та уряду УНР і до голови галицького уряду Євгена Петрушевича приходили із областей, окупованих «білим військом», делеґації від українських організацій, які оповідали про погром української культури під владою російських монархістів-шовіністів. Делеґати вимагали, щоб українське військо негайно почало наступ на здеморалізовані ватаги Денікіна, що мали в Україні непочесне прізвище «Граб-Армія».

Однак до українського наступу проти білих в той час не дійшло. Відповідальних діячів українського галицького уряду збаламутив своїми інформаціями з Парижа державний секретар закордонних справ того уряду Василь Панейко. Він запевняв, що тільки союз України з армією Денікіна врятує українську націю, а тому радив, що треба відмовитися від боротьби за самостійність. Ці інформації так подіяли на провідників галицького уряду і на командирів Української Галицької Армії (УГА), що вони не хотіли й чути про війну проти Денікіна.

Я належав тоді до Центрального Українського Повстанського Комітету (ЦУПКОМ) разом з Олександром Щадиловим та Назаром Петренком.

ЦУПКОМ мав завдання координувати повстанський рух на території України, що попала під окупацію «білих». Мені доводилось давати Головному Отаманові звідомлення про повстанський рух. Я бачив, що Петлюра був дуже збентежений настроями галицьких провідників. Він казав, що можемо забаритися і втратити вигідну ситуацію для перемоги, коли будемо пасивні: «Carpe diem, carpe diem», (лови момент), — повторяв Головний Отаман.

На жаль, його передбачення справдилося. Сухий місяць вересень пройшов без воєнних дій, в жовтні випали холодні дощі, почалася розквась. Не дожидаючи нашої атаки, «білі» почали наступ на українську армію. Аж тоді, 14-го жовтня 1919 р. оголошено від обох українських урядів війну війську «Юга Росії». Зміна погоди тяжко вдарила по війську Української Республіки. Ми були відрізані від постачання ліками, зброєю та всякими матеріялами, бо держави Антанти накинули бльокаду Українській Народній Республіці. Через недостачу ліків тисячі наших козаків і стрільців загинули від тифу та інших недуг.

Команда Української Галицької Армії підписала капітуляцію перед «білими» 6-го листопада 1919 р., навіть не повідомивши команди армії УНР. Команда УГА на чолі з ген. Тарнавським перейшла в розпорядження команди Денікіна і договорилася, що голова уряду Західної Области Євген Петрушевич, який мав

титул «диктатора», переїде до Одеси під російську протекцію. В договорі капітуляції написано:

«Галицька Армія переходить у повнім складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону Російської Добровольської Армії і віддається в повне розпорядження головного командира озброєних сил півдня Росії . . . Галицьке правительство через брак території спиняє тимчасово свою діяльність і переходить під опіку Російської Добровольської Команди».

Таким чином, командири Галицької Армії прийняли *політичні* вимоги російських імперіялістів і заперечили право українського народу на державну незалежність. Навіть слово «Українська» виключено в договорі з назви «Галицька Армія». Команда Галицької Армії зобов'язалася помагати «білій Росії» воювати проти «червоної» Росії, тільки не «проти Армії Петлюри», як у договорі названо Армію Української Народної Республіки.

Головний Отаман Петлюра, заскочений грізною звісткою про капітуляцію Галицької Армії, кинувся рятувати ті частини війська, що не попали в полон до «білих» росіян. Тоді голова уряду УНР Ісаак Мазепа керував евакуацією міністерств із Кам'янця на Поділлі в північному напрямі, щоб учинити реорганізацію адміністративного апарату й війська. Завершенням цієї акції була декларація уряду УНР з підписом Петлюри і міністрів 2-го грудня 1919 року. Армії УНР дано наказ продовжувати боротьбу за волю України в інших, партизанських формах. В декларації читаємо слова:

«Вояки Української Армії і ввесь народ України! Нехай ваша віра в нашу народну справу не захитається ні на мить! Тяжкий момент, який переживає наш Рідний Край вимагає від нас великої самопожертви. *Але ніщо не світі не дається без боротьби*».

За радою командирів армії УНР, на чолі з Михайлом Омеляновичем-Павленком, уряд український мав перебувати в умовленому місці, бо присутність міністрів у війську мусіла б притягати сили ворога, щоб знищити політичне керівництво УНР. Головний Отаман виїхав на початку Зимового Походу на Захід і спинився у Варшаві. Так почався новий розділ в історії України.

У Польщі, відновленій 1918 року після упадку Німеччини та Австро-Угорщини, були два напрями в закордонній політиці: консервативна партія, націонал-демократія, була ворожа до української самостійности, бо боялася, що українська держава над Дніпром буде домагатися прилучення західньо-українських земель,які захопили поляки в 1919 році. Польські націоналдемократи хотіли взяти під польську владу якнайбільше земель ук-

раїнських та білоруських і людність цих областей зробити поляками та заселити їх польськими колоністами.

Другий напрям польської політики, на чолі з Юзефом Пілсудським, уважав Росію за велику небезпеку для Польщі і після упадку царату та після створення большевицького режиму. У Варшаві знали про пляни Леніна пройти збройною силою через територію Польщі в центральну Европу, щоб викликати «пролетарську революцію». Пілсудський вирішив почати превентивну війну проти Совєтської Росії і хотів мати допомогу від тих народів, що попали під большевицький режим.

На перешкоді цьому була непослідовна, криводушна польська політика. Варшавський уряд вимагав від української сторони не тільки визнання прилучення до Польщі окупованих областей Західної України, але хотів втручатися і до внутрішніх справ Української Держави, зокрема в справі земельній. На правобережній Україні перед 1917 роком польська шляхта володіла великими маєтностями. На Волині, в Галичині та в інших окупованих областях польська адміністрація та військо створили режим терору проти української людности. Особливо переслідувано українців, що служили в українській армії. Про це писав осаул Головного Отамана Олександр Доценко:

«Високі Шепетівські сосни шелестять і своїм шепотом, котрий чути на всю Україну, оповідають про число, імена та прізвища наших лицарів, розстріляних та повішених в кінці 1919 та в початку 1920 року за те тільки, що вони були козаками Української Армії. («Літопис Української Революції» том 2, кн. 5, стор. 79).

Прибувши до Варшави, Петлюра посилав протести до голови Польської держави Пілсудського, клопотався про поліпшення долі вояків-українців, що були інтерновані в Польщі. Але в адміністрації панувала ворожість до українців взагалі.

В Варшаві діяла від серпня 1919 року дипломатична місія УНР на чолі з Андрієм Лівицьким. Не мавши уповноваження від свого уряду, А. Лівицький подав заяву 2-го грудня 1919 року до польського уряду, в якій визнав право Польщі на українські землі, що були окуповані польським військом. Таким чином, Петлюра, приїхавши до Варшави, опинився перед доконаним фактом.

Головний Отаман добре розумів, що російський імперіялізм, відновлений під большевицькою диктатурою, загрожував теж Польщі. Тому Петлюра в листах до Пілсудського підчеркував спільність інтересів народів — українського і польського в обороні проти російської загрози. Однак господарювання польського війська та адміністрації на окупованих українських землях викликало між українцями ворожість до Польщі. В листі до Пілсудського Петлюра писав 22-го січня 1920 року, що між українцями, які раніше були прихильниками польсько-українського союзу, настало глибоке розчарування, через терор, грабіжництво і всякого роду насильства польської адміністрації на українських землях:

«Особи, які досі хотіли працювати і працювали в напрямку нав'язання тісних стосунків з Польщею, — зараз зрікаються покладених на них завдань і звертаються до верховної влади з проханням звільнення їх від праці і обов'язків, в корисність яких для української справи у тих працівників відібрано віру». (О. Доценко, «Літопис», стор. 141). У переговорах з дипломатичною місією УНР у Варшаві поляки старалися використати вигідну для себе ситуацію після руїни українського регулярного фронту та адміністративного апарату. Готуючись до війни з Совєтською Росією і бажаючи приєднати до цього українців, польський уряд хотів показати свою «великодушність»: мовляв, Польща «відступає» Українській Народній Республіці території давньої Польської держави в межах, що сягали колишніх кордонів Польщі з Росією перед 1772 роком. Цим польський уряд стверджував, що він мав *право* не тільки на вже окуповані поляками західно-українські землі, але й на великі простори Правобережжя, що були колись під польською владою, з Білою Церквою, Каневом, Чигирином, Черкасами, Уманню та іншими історичними містами. Згадка в польсько-українському договорі 22 квітня 1920 року про польські кордони в р. 1772 була дуже шкідлива для інтересів України, бо вона заперечувала право українського народу на самовизначення. Польський уряд хотів впливати на внутрішню політику УНРеспубліки, особливо в земельній справі, в інтересі польських землевласників. Це було прямування поставити Україну в залежність від Польщі.

Чому Петлюра дав згоду на підписання такого невигідного договору з Польщею? Відомо, що Головний Отаман прислухався до порад Андрія Лівицького, дуже схильного до опортунізму. Можна думати, що Петлюра не вірив, щоб зруйнована війною слаба Польща могла опанувати Україну. В той час поляків було всього 22 міліони і Польща не мала сили знищити український народ. Але Московська імперія, царська й большевицька, що має Сибір неісходиму і випробовані способи народовбивства, була й надалі найбільшою небезпекою навіть для фізичного буття українського народу.

В кінці квітня 1920 р. Петлюра був у Кам'янці на Поділлі і на зустрічі з українським громадянством дав відповідь на пи-

тання про невигідний для України Варшавський договір. Він згадав народну приповідку:

«Тату», — каже син до батька: «Он лізе чорт у хату!» «Нічого», — відповідає батько: «Аби не москаль!». Значить, москаль страшніший за польського «чорта...

Варшавський договір дав вигідну матерію для комуністичної пропаґанди проти Петлюри та проти УНРеспубліки. В народній пам'яті залишилися недобрі спомини про польське панування в Україні. Прихід польського війська на Правобережжя не знайшов у народі прихильности. В жовтні 1920 р. я мав зустріч з командирами українських повстанців на Херсонщині недалеко великого селища Петрової. На чолі повстанців був старшина Олександер Пестушка (Степовий). Його підвладні командири, офіцери армії УНР, знали, що я стояв близько до уряду УНР в 1919 році, і хотіли довідатись ближче про політику уряду. Були дуже стурбовані відомостями про Варшавський договір:

«Чи ми можемо тепер визнавати Петлюру за голову нашої Республіки»? Такі слова я почув від борців за волю України, які перед тим розбили значні сили червоної армії біля слободи Петрової. З того видно, що популярність політичних провідників залежить від їхніх успіхів.

Похід на схід польського та українського війська, що було реорганізоване в Польщі до кінця квітня 1920 р., не мав успіху. Москва створила в рр. 1918—1919 червону армію, котра, з допомогою Махна, загнала «біле військо» ген. Вранґеля у Крим. Совєтський уряд пустив в рух російську патріотичну пропаґанду і покликав на службу царських генералів, як Брусілов та інші.

В серпні 1920 р. російське військо наближалося до Варшави. З великим напруженням удалося польському війську з допомогою армії УНР відбити московську атаку і примусити червону армію до безладного відступу. Після того між Москвою й Варшавою підписано замирення, а 18 березня 1921 р. був підписаний мировий договір у Ризі. Одночасно в Ризі був підписаний мировий договір Польщі з «Українською Совєтською Республікою». Цим був скасований Варшавський договір між Польщею та УНРеспублікою.

З боку польського уряду то був акт віроломний, але відомо, що міжнародні договори мають силу доти, доки договірні сторони вважають їх для себе вигідними. В листопаді 1922 р. я провідав Головного Отамана в Варшаві, де він жив у адвоката жидівської національности. В розмові Петлюра згадав договори — Варшавський і Ризький, але я не чув у його голосі огірчення: «Нужда перемінить закони», цитував він слова «Енеїди» Котляревського: «Мавши на думці наш національний інтерес, ми також не мусіли б оглядатися на вигоди інших», — промовив.

Зате з гнівом говорив Петлюра про шовіністичну політику польської адміністрації на західних українських землях, під польською владою: руйнування українського шкільництва, кооперації, гноблення преси української і т. д. Польська адміністрація робила натиск на козаків і старшин армії УНР, інтернованих у польських таборах, щоб верталися в «Совєтську Україну». Інтерновані не діставали достатнього харчування, голодували й хворіли. Щоб урятуватися від голоду, деякі козаки й старшини, з розпачу, записувалися до совєтських «репатріяційних комісій», що приїздили в табори інтернованих. Петлюра нарікав на польську пресу, в якій були вимоги поширення кордонів Польщі до Дніпра... «Які ж вони вузьколобі, сліпі шовіністи», — казав. Згадав при тім, що ще перед Варшавським договором писав до Пілсудського, що польський уряд мусить змінити політику щодо українців, які попали під польську владу, і використати український патріотичний елемент для боротьби проти російського імперіялізму. Але то була мова для глухих...

Москва вимагала від польського уряду, щоб заборонила будь-яку діяльність членам уряду УНР, які перебували в Польщі. Польський уряд хотів вислати з території Польщі інтернованих вояків армії УНР; «Вибирайтеся, панове, з Польщі»! Так казав військовий міністер граф Шептицький генералові армії УНР Володимирові Сальському. Це мені оповідав Сальський при зустрічі в Варшаві. В таких обставинах перебування Петлюри в Варшаві стало нестерпне. 31 грудня 1923 р. він виїхав на Захід і оселився в Парижі, де прожив до 25 травня 1926 року.

В Парижі Петлюра був активний, як завжди. У той час до Франції переселилося із польських таборів кілька тисяч козаків і старшин армії УНР, що знайшли у Франції працю. Петлюра високо ставив діяльність представників Української Соціялдемократії на чужині — Ісаака Мазепи, Осипа Безпалка, Ольґерда Бочковського та інших, що виступали в обороні поневоленої України. В листах до Мазепи й Феденка Петлюра особливо хвалив книжку «Голод в Україні» (The Famine in the Ukraine, — Die Hungersnot in der Ukraine), що була видана заходами Центр. Комітету Укр. Соц. Дем. Партії в Берліні 1923 р., мовою англійською та німецькою.

Петлюра цікавився соціялістичним рухом. Коли він довідався, що конґрес Соціялістичного Інтернаціоналу відбудеться в Марсеї в 1925 році, то писав до мене в Прагу, щоб делеґати УСДРП, їдучи на конґрес, провідали його в Парижі. Повідомляв, що у французькій Соціялістичній Партії були визначні прихильники Украї-

ни, зокрема П'єр Ренодель, член парляменту, та інші. То був його останній лист до мене.

Самуїл Шварцбард, професією годинникар, служив рр. 1918—1919 в червоній армії. Свого часу був судово караний у Відні за вломництво. Як червоноармієць бачив в Україні сліди погромів проти жидівської людности і чув, мовляв, погроми сталися з наказу Головного Отамана Петлюри. Шварцбард знав, що в 1919 році тільки невеличка територія на заході України була під владою УНР — на Поділлі й Волині. Дальші простори України на схід і на південь були полем бою між збройними силами росіян — «білих» і «червоних» та різних повстанських груп під командою Махна, Григорієва, Ангела, Гладкого, Мордалевича, Зеленого та інших.

Ворожа пропаґанда намагалася скласти відповідальність за злочини проти жидівської людности на Петлюру. Аджеж «петлюрівцями» називали себе різні ватаги повстанців, в яких були також охочі до злочинних дій. Головний Отаман не любив слова «петлюрівці». Доводилось мені чути від нього, що вороги України хочуть цим словом представити нашу боротьбу за державність як інтриґу однієї особи, а народні маси, мовляв, не мають нічого спільного з цією «авантюрою». Так і писав російський монархіст Василь Шульгин, видавець щоденника «Кіевлянин».

В хаотичній ситуації давніх і новіших часів, особливо в громадянських війнах, часто доходило до кривавих насильств і кривд невинним людям. Ген. Денікін, вождь російського «білого руху», писав, що в його війську в 1919 р. створилася «безодня насильства і грабування». Насильства й грабунки «поширились на Північному Кавказі, на всьому півдні, по всьому російському театрі громадянської війни, учинені червоними, білими, зеленими». («Очерки Русской Смуты», т. 4, стор. 94).

У томі 5 своїх «Нарисів» Денікін писав, що «хвиля козацьких і добровольчих збройних сил залишила по собі брудний осадок насильства, грабування і проти-жидівських погромів» (стор. 122). Це діялось під владою, що мала у себе кадри вишколеної адміністрації і велику допомогу від західних великодержав.

Уряд УНРеспубліки, нації «окраденої», мав у своєму розпорядженні небагато інтелектуальних сил. І всеж ця горстка патріотів спромоглася в другій половині 1919 р. «навернути народ до українства». Армія УНР під проводом С. Петлюри відновила в своїх рядах дисципліну та здобула прихильність населення. Це ствердила теж ворожа сторона. Напр., полковник армії «Юга Росії» Попов прислав до команди армії УНР, що була в Зимовому Поході, листи з датою 7 січня 1920 р. із ст. Голта на Поділлі. З доручення своєї команди Попов пропонував команді армії УНР

союз проти большевицької червоної армії. В одному листі, писаному *українською мовою*, Попов зазначив:

«У вас є те, чого немає у нас, — прихильність людности. У нас є те, чого бракує у вас, — військове знаряддя». Бувши в Зимовому Поході, я зробив копії листів Попова і вони збереглися в архіві Укр. Соц. Дем. Партії та були опубліковані в Збірнику Пам'яти Симона Петлюри, Прага, 1930 р.

Для зрозуміння подій того часу згадати треба те, що сталося у Львові в листопаді 1918 р. на початку польсько-української війни. Жидівська людність Львова заявила про свою невтральність в польсько-українськім конфлікті після проголошення Української Народної Республіки 1 листопада 1918 року. Поляки учинили жидам погром у Львові за «нелояльність» супроти Польщі. Хвиля погромів поширилася теж в інших місцевостях Польщі.

На процесі Шварцбарда в Парижі, в жовтні 1927 р., суд присяжних не міг вивчати подій 1919 р. в Україні, бо довелось би той процес розтягти на дуже довгий час. Оборона Шварцбарда в суді старалася своїм способом вияснити присяжним мотиви, що повели Шварцбарда до замаху на Головного Отамана: він, мовляв, був під впливом «невідступної ідеї» (idée fixe), що Петлюра був ворогом жидівського народу і організатором погромів. Людина, що має таке переконання, не може діяти раціонально і може рішитися на вчинок безвідповідальний. Ця арґументація Шварцбардового оборонця Анрі Торреса (Henri Torrès) — не змішувати з вождем французьких комуністів Морісом Торезом (Maurice Thorez) мала вплив на присяжних. Виконавець «безглуздого злочину» (це слова бувшого міністра в уряді УНР Соломона Ґольдельмана) був виправданий.

Після убивства Головного Отамана були визначні діячі жидівської національности, котрі зрозуміли, що за спиною анархіста і бувшого солдата червоної армії діяла московська інтриґа. Арнольд Д. Марґолін, правник і бувший посол УНРеспубліки в Лондоні, вияснив найбільшій жидівській організації в Америці, на чолі з Луї Маршаллом аферу Шварцбарда. Тому Організація Маршалла відмовилася виступати в обороні убивника. А. Д. Марґолін, посилаючи мені фотокопію своєї переписки з Маршаллом, з р. 1926, писав:

«В свій час я добився того, що Американський Жидівський Комітет (American Jewish Committee) (найбільш авторитетна жидівська організація в світі) *зрозуміла*, що Симон Петлюра *не був погромщиком*, а навіть боровся з погромами . . . Я захищав добре ім'я С. В. Петлюри і, взагалі, України від несправедливих обвинувачень з боку неправильно інформованих людей».

Член російської партії соціял-революцінерів (максималістів)

імперіялістів та «перевертнів-малоросів»» під фірмою гетьманату Скоропадського «відвернув народ від українства». То була поміч большевицькій пропаґанді, що ширила в народі надії на Москву. Коли народні маси побачили, який режим принесла червона армія, то вже Наддніпрянська Україна опинилася під подвійною російською окупацією: червоною і білою. Західні землі України захопила Польща.

Найбільшою перешкодою нашій визвольній боротьбі була ворожа міжнародна ситуація. Всі европейські великодержави того часу і уряд в Вашингтоні не бажали нашого визволення і помагали нашим сусідам проти УНРеспубліки. Відомо, що без сприятливої ситуації народ не може визволитися. Це пізнали поляки в повстаннях 1830—1831 р. та в роках 1863—1864, а мадяри в 1849 р. Подібну катастрофу пережили недавно курди в Малій Азії. В свіжій пам'яті залишилось повстання за незалежність на Угорщині в р. 1956 та події в Чехословаччині року 1968.

Заокеанська великодержава відсвяткувала в 1976 р. своє 200-ліття. Без допомоги з Европи і особливо з Франції З'єдинені Держави Америки не встояли б проти сил Англії і автори Декларації Незалежности повисли б на шибеницях, як зрадники.

Пам'ятаючи ці факти, мусимо дбати за всебічне зміцнення власних сил, бо тільки це дасть українцям можливість пережити «время люте» і бути готовими до різних змін у світі і в Україні.

Аж до останніх днів свого многотрудного життя Петлюра вірив в кращу будучність українського народу і був непохитним борцем за національне відродження нашої батьківщини. Москва вважала Симона Петлюру за небезпеку для своєї каторжної імперії і мала для того певні причини.

ЗМІСТ 5-ГО ЗБІРНИКА «НАШЕ СЛОВО»

1. Революційні ілюзії
2. Головний Отаман
3. Розлад між комуністами
4. Америка 1976 р.
5. З недавнього минулого
6. Українці святкують ювілей Американської Республіки
7. Замітки щодо історії та сучасности
8. Демонізація
9. XIII Конґрес Соціялістичного Інтернаціоналу в Женеві
10. А. Д. Марґолін та українське національне відродження

ВІДГУКИ ПРЕСИ НА ВИДАННЯ «НАШОГО СЛОВА»

«Міжнародна Соціялістична Бібліографія» (International Socialist Bibliography), Лондон 12 лист. 1955 р., вмістила оцінку книжки П. Феденка — «Ісаак Мазепа — борець за волю України»:

«Написана як біографія українського національного провідника, ця книга дає в дійсності більше. Це опис українського національного руху й спротиву від початку століття і до теперішнього дня . . . Додатки мають поважне число документів. Ця книга має вагу для тих, що вивчають історію України та її соціялістичний рух».

«Журнал Бібліотеки Конґресу» (Journal of the Library of Congress), Вашинґтон, липень 1964 р., пише про англомовну «Історію Совєтської Комуністичної Партії» П. Феденка, що це праця «розсудна, наукова і багата на факти. Вона, сторінка за сторінкою, руйнує Хрущовські вигадки з спокійною погордою . . . Особливо рекомендується для всіх академічних, дослідних і великих публічних бібліотек».

Адреса Видавництва «НАШЕ СЛОВО»:
OUR WORD, Postfach 26
8 München 26
West Germany

КНИГИ ВИДАВНИЦТВА «НАШЕ СЛОВО»

Панас Феденко: «СОЦІЯЛІЗМ ДАВНІЙ І НОВОЧАСНИЙ».
У цій книзі автор дає огляд соціялістичних ідей від найдавніших часів і до наших днів. Автор розбирає науково проблеми демократії і диктатури, дає критичну оцінку большевизму (комунізму) і описує ідеї й програми партій демократичного соціялізму, що стоять при владі та мають вплив у різних країнах вільного світу. В цій книзі читач знайде теж огляд соціялістичних ідей і рухів в Україні.

Ціна: в Німеччині — 10 марок; в Америці, Канаді, Австралії — 4 дол.; Франція — 15 фр.; Англія — 2 фунти.

П. Феденко: «ІСААК МАЗЕПА — БОРЕЦЬ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ». Ціна: Америка, Канада, Австралія: — 2 дол.; Англія — 1 фунт; Німеччина — 5 марок; Франція — 8 фр.

П. Феденко: «УКРАЇНСЬКИЙ РУХ У 20 СТОЛІТТІ». Ціна: Америка, Канада, Австралія — 3 дол.; Англія — 1 фунт; Німеччина — 8 марок; Франція — 10 фр.

Василь Тирса: «НЕСМЕРТЕЛЬНА СЛАВА» (історична повість про гетьмана Петра Сагайдачного). Ціна: Америка, Канада, Австралія — 1 доляр; Німеччина — 3 марки; Англія — 50 пенсів; Франція — 4 франки.

П. Феденко: «ВЛАДА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО В УКРАЇНІ». Ціна: Америка, Канада, Австралія — 1 доляр; Німеччина — 2 марки; Франція — 3 фр.; Англія — 50 пенсів.

В інших країнах ціни за курсом нім. марки.

Гроші за книжки Видавництва «Наше слово» посилати на такі адреси:

З Америки, Канади, Німеччини, Австралії та Нової Зеляндії: Our Word, Bank-Konto Nr. 564744, Bayerische Vereinsbank, Isartorplatz, München, West Germany.

Із Англії: Our Word, Barclays Bank, Account NO. 20363898, 35 Notting Hill Gate, London, W. II, England.

Франція: Mr. Bohdan Fedenko, CCP 1013413, Paris, France.

З інших країн: Our Word, Bank-Konto Nr. 564744, Bayerische Vereinsbank, Isartorplatz, München, West Germany.

Листи й замовлення посилати на адресу: OUR WORD, Postfach 26, 8 München 26, West Germany.